

ЦИГАНИТЕ, ВОЙНИТЕ НА БЪЛГАРИЯ И НАРОДНАТА ПРИЗНАТЕЛНОСТ

Велчо Кръстев

В Третата българска държава циганите са равноправни граждани, данъкоплатци и войници. С участието си в армията и във войните за национално обединение, те независимо от техните вътрешно-групови различия, се изравняват социално с всички останали граждани на България.

В петте войни, които страната ни води след Освобождението, загиват около 200 000 души. Над 1700 войнишки паметника възпоменават героизма им. Те са навсякъде – в градове, в села, във военни подразделения, на местата, където се водят емблематични сражения. Никой не пренебрегва и не забравя героите, независимо от тяхната етническа и религиозна принадлежност. *Сред загиналите са записани не само български имена – има турци, арменци, евреи и цигани, както с български, така и с турско-арабски имена.*

Паметната плоча във Велико Търново на загиналите във войните за национално освобождение е поставена на Дома на армията през 1935 г. Сред имената е и това на Хаки Ахмедов. Той е „турски“ циганин, мохамеданин, служи в 46-ти пехотен Търновски полк. Загинал на 11 юли 1913 г.

На паметника в гр. Ракитово, построен през 1925 г., на отделни плочи, поставени на различни страни, са изписани имената на загиналите българи, българо-мохамедани и цигани.

На паметника, издигнат в чест на убитите във войните жители на с. Дъбово, Старозагорско (изграден през 1929–1930 г. „от признателните дъбовци“) са и имената на Саид Асанов Дормушев (1891–1919) и Заю Ибрямов Юмеров (1892–1918). Те са цигани, мохамедани, служили в 23-ти пехотен Шипченски полк (Марков 2008, 398–399).

Паметникът в с. Ягода, Старозагорско е с посвещение „На падналите за свободата на родината герои от с. Горно Паничерево през войните“ и е изграден през 30-те год. на XX век. В последствие са добавени и имената на загиналите през Втората световна война.

Войнишките паметници са част от националната ни памет и националното ни културно наследство. Стратегия за издирването, поддържането и опазването както на военните паметници, така и на военните гробове, е разработена от Министерството на войната още при създаването му. През 1909 г. с Указ на княз Фердинанд му се възлага да поддържа и завежда всички паметници, издигнати в страната в чест на Освободителната война. В хода на Първата световна война при Щаба на Действащата армия през 1917 г. се формира секция „За издирване и украсяване на военните гробове”. В периода 1925–1931 г. грижата за опазване и поддържане на военните паметници и гробове се поема от секция „Издирване, украсяване и поддържане на военните гробове” при Главното интендантство към Министерството на войната. През 1932 г. към Министерството на войната се създава отделение „Военни музеи, паметници и гробове”. Това е периодът, в който масово се издигат паметници и една от основните му задачи е да контролира за планомерната и художествена работа при изграждането им. Насърчава строежа на паметници на загиналите за отечеството, оказва съдействие на всеки по чин чрез парични помощи, проекти, съвети. От 1942 г. действа и Закон за военните гробове, гробища, гробници-костници, мавзолеи и паметници (Грижи 1939: 408; Държавен военен архив /ДВА/, ф. 1, оп. 5, а.е. 44, л. 84–85; а.е.195, л. 399; оп.1, а.е. 228, л. 454).

След края на Първата световна война в много населени места се създават *инициативни комитети за строеж на войнишки паметници*. Построяването на паметника е събитие, ангажиращо цялото население. Средствата се събират от местни комитети и този процес се следи с особено внимание. През 1922 г. за строежа на войнишки паметник коледарите от с. Тръстеник, Русенско обхождат и къщите в съседното с. Табачка. На другата година и млади мъже от Табачка научават песните на тръстенишките коледари и тръгват да коледуват. Събраните пари дават за построяване на паметник, решение за което е взето вече в селото им. Самите коледари също са участници във войната и чрез традицията реализират социално значима дейност. На войнишкия паметник в с. Табачка, тържествено осветен през 1926 г., е имало надпис: “...издигнат с инициативата на коледарите...” (Ненов 2004: 167).

Паметникът в с. Дъбово, Старозагорско е построен с дарения от местните хора и средства, специално отделени от общината.

В средата на 30-те год. в българската армия започва събирането на волни пожертвувания за подпомагане сираци и инвалиди от войната и за построяване паметници на загиналите. Дарения правят офицери, подофицери и войници. Една от големите благотворителни цели на създадения през 1934 г. в София Общ мохамедански цигански национален културно-просветен и взаимоспомагателен съюз е да подпомага всички бедни и нуждаещи се цигани, „... да създаде приют за инвалиди от войната...” (Централен държавен архив /ЦДА/ ф. 264, оп. 2, а.е. 8413, л. 7). За построяване и довършване на паметници на загиналите Министерството на войната отпуска парични средства на войскови части и населени места.

По законите в българската държава, част от *циганите отслужват редовна военна служба и по време на война са мобилизирани в българската армия*. Заедно с останалите български войници, тези циганите участват в Балканските, Първата и Втората световни войни. Сред тях има *наградени с военни отличия, получават „свидетелства за народна признателност”*. С войнишкия кръст, наречен „Знак за отличие”, са награждавани младши чинове и войници за показано геройство по време на бойните действия. Гено Петров Колев, от с. Росоман, ок. Софийска, циганин, източноправославен, назначен на служба в 5-а рота на 1-ви пехотен Софийски полк, „взема участие в обсадата и сраженията във войната срещу турците и сърбите – 1912–1913 г.” Награден е с военен знак на Ордена за храброст IV ст. (заповед от 13 април 1913 г.) (ДВА, ф. 72, оп.1, а.е.7, л. 312). На редник Никола Кръстев Вачоолу от 11-ти пехотен Сливенски полк (в неизвестност от 9 юли 1913 г.) Царство България дава „Свидетелство за народна признателност” (Андрал 1999). По време на Отечествената война (1944–1945) Коста Радев Мирчев, коритар от с. Ягода, воюва в състава 23-ти пехотен Шипченски полк и е убит при гара Орлик на 25 декември 1944 г. Посмъртно му е присъдено офицерско звание (Архив).

Чрез общинните семейства на загиналите, починали от раните си, безследно изчезналите получават всичко, което им е принадлежало: лични и полагащи им се вещи, заплати и дневни пари. На 14 януари 1917 г. 46-ти пехотен полк изпраща на Околийския началник

в Котел намерените лични вещи и полагащите се заплати на убитите цигани Мехмед Буйо Куртев от с. Градец и Ахмед Шаков Цинков от Котел. Уволнените по същия ред получават заплата, дневни и добавъчното си възнаграждение. На 19 юли 1917 г. 6-ти артилерийски полк, чрез общината на гр. Котел, изпраща сумата от 103, 90 лв. на уволнения от полка копанар Никола Михалчев (Териториална дирекция – Държавен архив Сливен, ф. 16-к, оп. 1, а.е. 122, л. 97, 432).

От войните, които води България, *най-голямото мобилизационно напрежение е през Първата световна война (1915–1918)*. Тогава под знамената преминават около 1 100 000 души, офицери, подофицери и войници, което представлява 18% от тогавашното население на страната. В с. Дъбово, Старозагорско мобилизираните цигани във войната са 11 души. Като се има предвид, че по това време в селото циганските къщи са 10–15, то почти от всяка е мобилизиран мъж. От тях загиват трима, имената на двамата са изписани на войнишкия паметник в селото (Марков 2008: 398–399).

В българската армия има мобилизирани и 141 887 души неслужили като редовни войници. Те са 25% от общата численост. Това означава, че нямат необходимата военна подготовка. Едновременно с това, армията се попълва с кадрови и запасни войници от 30 различни набора – от набор XIII (родени през 1869 г.) до набор XLII (родени през 1898). Това са мъже от 19 до 48 години с различна етническа и религиозна принадлежност. Към края на войната в действащата армия остават наборите от XV (р. 1871) до XLII (р. 1898). Така например, от набор XXXIV са „представени за служба в казармата” през 1910 г. 886 цигани (в т.ч. 82 грамотни). Най-голям е броят им в Русенски и Пловдивски военни окръзи – 133 и 132 души, а най-малко – 13 в Кюстендилски. От тях разпределени за служба: в пехотата – 558, в кавалерията – 2, в артилерията – 14. Броят на циганите, призовани за военна служба в набор XXX (1906), е 1135 човека. В кавалерията служат 9 души, в артилерията – 27, останалите са в пехотата (Христов 3330, 67; Статистически годишник 1915: 110, 116).

През м. юли 1918 г. Щабът на армейска група „Шолц” поставя пред българското Главно командване въпроса за изтегляне от първошелонните части на фронта всички войници чужденци и представителите на другите етноси. От тях препоръчва да се сформират работни групи. Мотивът е, че са неблагонадеждни, недисциплинирани

и между тях броят на дезертърите е най-голям. Българското командване отхвърля иска с мотива, че тази категория е твърде многобройна. Искането на Германския щаб става причина да започне събирането на сведения за действителния брой на чужденците и другите етноси в състава на българската армия. Изготвена в края на м. август 1918 г. справка, макар и частична, дава следния брой цигани, служещи в първоешелонните части на фронта:

II армия – 140 цигани (в 7-ма пехотна дивизия – 37 души, в 8-ма пехотна дивизия – 103)

XI армия – 73 цигани (в 1-ва пехотна дивизия – 27 души; във 2-ра пехотна дивизия – 30; в 6-та пехотна дивизия – 16).

Само месец след това България излиза от войната с подписване на Солунското примирие на 29 септември 1918 г. (Христов 3330: 66–67).

В Статистическия годишник на Царство България за 1926 г. са публикувани сведения за *загиналите и безследно изчезналите в Първата световна война*. В него е посочен и броят и на циганите – 1314 души. По окръзи най-много са от Пловдивски – 184, Бургаски – 177, Врачански – 154, Старозагорски – 147. По околии най-много са Сливенска – 64 души, Казанлъшка и Пазарджишка околия – по 63, Ломска – 61, Оряховска – 51, Белослатинска – 41, Пловдивска селска околия – 37, Великотърновска – 34, Котелска – 28 и т.н. (Статистически годишник 1927: 355–356).

Загуби за българската армия са и пленените от противника. По силата на Солунското примирие се предвижда разоръжаването и предаването в плен на всички български военнслужещи, намиращи се в деня на примирието западно от р. Вардар. По този начин, в ръцете на неприятеля попадат I-ва пехотна Софийска дивизия, 6-та пехотна Бдинска дивизия, сборната дивизия и българските части в състава на 302-ра германска дивизия. Пленниците са държани в Сърбия, Гърция, Италия и Франция. Най-голям е броят им във Франция – 72 офицери и 5965 подофицери и войници (Евстатиева 1956: 33–39). Спомени за това време са запазени в устната история на циганите „Татко много обичаше да ми разказва за Първата световна война. При Добро поле го взели пленник и бил откаран в Марсилия. Там престоял две години. Научил френски език...” (ж., р. 1936 г., София, цит. по Пашова 2010: 125).

Във войните българските войни показват героизъм и саможертва. Военно-историческото отделение при Генералния щаб на българската армия изготвя списък на военните чиновци, извършили геройски подвизи. Описани са военните действия и проявения воински героизъм. В тях са упоменати и цигани, сражаващи се в редовете на армията. Има ранени и убити.

По време на Балканска война (1912–1913) на 4 и 5 ноември 1912 г. е първата битка за превземане на добре укрепената Чаталджанска позиция. В атаката на 4 ноември от 11-ти пехотен Сливенски полк участват и значителен брой болни от холера – повече от 1100 души.

До вечерта 14-а и 15-а рота от полка водят упорит бой за завладяването на чифлика Кулкьой. Той се намира пред десния фланг на турската позиция при с. Лазаркьой и е превърнат в силен опорен пункт. Противникът оказва отчаяна съпротива. За овладяване на всяка отделна сграда и стая се води близък бой, в който главно средство е ръчната граната. В боя при с. Лазаркьой на 4 ноември е ранен Али Велинов от 14-та рота, циганин от с. Тича, Османпазарска околия (дн. гр. Омуртаг – б.а.) (Войната между 1932: 303–307; ДВА, ф. 757, оп. I, а.е. 66, л. 48).

На Чаталджанската позиция е и 3-ти пехотен Бдински полк. На 9 и 10 ноември при Езетин той отблъсква нощните турски нападения. Нападението на 9 ноември е отразено с мощна контраатака „на нож” от 5-а, 6-а, 8-а рота на полка. На следващата нощ се води извънредно жестока ръкопашна битка с ножове. В тази схватка участват 2-а, 3-а и 4-а рота.

На 3 януари 1912 г. Бдинският полк е попълнен с набор 1912. В 6-а рота е зачислен Мутко Нанов Куртовски от с. Ракьово, Врачанско, циганин, мохамеданин. Участва в походите и действията на полка във войната с Турция и съюзниците. Повишен е в звание ефрейтор. Уволнен е на 23 декември 1913 г. В 5-а рота е зачислен Анко Реджов Мустафовски от с. Баница, ок. Врачанска, циганин, мохамеданин. Участва и в двете Балкански войни. В 7-а рота е зачислен Георги Ив. Мишинков от с. Голинци (дн. кв. Младеново, Лом – б.а.), циганин, православен. Участва във войната с Турция и съюзниците заедно с евреи, власи и румънци (Войната между 1932: 461–471; ДВА, ф. 73, оп. I, а.е. 154, л. 16, 82, 219).

С боевете пред Чаталджанската позиция през м. ноември 1912 г. е спряно българското настъпление към Цариград. Последва кратко примирие. През зимата се води позиционна война, а в края на м. януари и в началото на м. март 1913 г. са отбити две турски офанзиви.

„... Войната беше свършила, но в края на м. май 1913 г. така очакваната благословия за мира все още не беше достигнала България. Кръвопролитията бяха спрени; на юг пушките и артилерията най-после бяха замлъкнали, но във вътрешността на страната военната подготовка продължаваше със задъхано темпо, сякаш военната кампания току що започваше, а не бе на края. Млади мъже – почти момчета, бяха повикани на военна служба две години преди времето си; онези пък, които по някаква причина бяха освободени от повинност, сега също бяха призвани специално под знамето. Мъже над четиридесет и пет години, които си мислеха, че са се сбогували с армията завинаги, бяха извикани обратно в своя взвод; та дори и циганите – използвани до момента само като градски труженици, бяха станали войници”. Така описва обстановката английският циганолог Робърт Скот Макфий, който по това време пребивава в България (Макфий 2007, 62).

През лятото на 1913 г. се води Втората балканска война. 3-ти пехотен Бдински полк участва в бойните действия срещу сърбите при Берово, Източна Македония. В сраженията в района на Трън (юни – юли 1913 г.) е включен и 46-ти пехотен полк. Най-ожесточена е битката за овладяване на връх Букова глава на 11 юли 1913 г. На тази дата загива Хаки Ахмедов, циганин, мохамеданин от Велико Търново.

Напрегнати са и боевете на 5, 6 и 10 юли 1913 г. при село Калиманци, намиращо се на югозапад от Царево село (днес Делчево, Македония – б.а.). Сръбското настъпление започва на 4 юли 1913 г. срещу три непълни български дивизии (7-а, 8-а и 2-а) и частите на Македоно-Одринското опълчение. В следващите дни центърът на сръбските атаки е насочен срещу позициите на 22-ри пехотен Тракийски полк, заемащ ключовите за отбраната на Калиманските позиции височини “Скалистата чука” и “Златната чука”. Особено тежък и драматичен е боят на 10 юли 1913 г. Героизмът и самопожертвувателността са повсеместни. Сред участниците от 22-ри пехо-

тен Тракийски полк в тези паметни битки са и циганите от 9-а рота: Асан Шабанов Демилев от Ихтиман, редник от запаса, ранен в боя на 10 юли; Ариф Метов от Самоков, строевак, също ранен на 10 юли 1913 г.; Байрам Османов от с. Ветрен, ранен в боя на 5 юли; Али Метов от Самоков, строевак, ранен на 8 юли, почива от раните си на 10 юли и др. (ДВА, ф. 80, оп. 1, а.е. 67, л. 341).

На 14 октомври 1915 г. България се включва в Първата световна война на страната на Централните сили. Воюва срещу силите на Антантата на Югозападния и на Румънския фронт.

При връх Каймакчалан, Нидже планина, на границата между Македония и Гърция от 12 до 30 септември 1916 г. се водят сражения с променлив успех. На южната страна на върха са позициите на българите – предимно 11-ти пехотен Сливенски полк. От страната на Антантата са две сръбски дивизии, френски батареи и две руски бригади. В хода на сраженията на няколко пъти на върха се променят позициите. На 26 септември се води едни от най-ожесточените и кръвопролитни боеве. След като остава без муниции, на 30 септември българската войска се изтегля на север от Каймакчалан.

На 8 октомври 11-ти пехотен Сливенски полк е на кота 1058 в резерв на 3-та дивизия. На 12 ноември 1916 г. в 9 часа командирът полк. Христозов се явява и докладва в Щаба на 1/3-а бригада за численото и морално състояние на остатъците от полка след Каймакчаланските боеве. „Докладът му е, че полкът е в намален числен състав, че дошлите за попълване войници са сбирщина от цигани, гърци, турци, албанци и пр. И при това положение той е изгубил поранната си физиономия, морал и дух и следва да се остави още за известно време на почивка и потягане. В доклада се посочва, че в дадените за попълване хора има и такива в много напреднала възраст, които по-късно бяха уволнени от службата по същата причина” (История на 11-ти пехотен 1940: 308–340).

През есента на 1917 г. главният противников удар фронта при Добро поле е насочен срещу 10-ти пехотен Родопски полк. „8-ма рота заема позиции на близките една до друга конусообразни „Сипеста” и „Скалиста” височини. ... Часът беше 12,5 по обяд на 30 август (1917 г. – б.а.) ... Сърбите бяха успели да стъпят на най-северния връх от „Скалистата” висота и оттам сипеха бомби по

картечните на подпоручик Велев и в хода на ротата. ...погледите на бойците бяха обърнати към рогния командир, подпоручик Хубенов. Неговият жест бе решаващ. Разбра и бързо съобрази, че трябва да очисти “Скалистата” от противника. Само с три войника (мл. подоф. Тодор Добрев, Пею Марков и Али Ежипов), със светкавична бързина, скачайки от камък на камък, обсипван от куршуми и бомби, пръв кацна на скалата. С бомби сърбите бяха отбити и пометени надоле...”. Щурмовата група в този момент е обсипана с огън от “Сипестата” височина. Тя отнема живота на подофицер Тодор Добрев и Али Ежипов (Василев, Негенцов 1918: 43–44; ДВА, ф. 42-м, оп. I, а.е. 9).

Втората световна война започва на 1 септември 1939 г. В стремежа си за осъществяване на националния идеал – Обединена (Санстефанска) България, на 1 март 1941 г. страната ни се присъединяването към Тристранния пакт. Подготовката за това започва много по-рано. С приемането на Закона за военните сили на царство България от м. юни 1940 г. се възстановява наборната армия и задължителната военна повинност. В армията са призовани мъже от всички етноконфесионални общности, вкл. и цигани. Например Борис Османов Куртов от с. Плашивец, Белоградчишко, циганин, мохамеданин е зачислен във 2-а картечна рота в състава на 3-ти пехотен Бдински полк. Митьо Петров Иванов от с. В. Слатина, Фердинадско, циганин, източноправославен е зачислен в списъците на 4-а пехотна рота през м. април 1939 г. През м. ноември е изпратен „да следва” в Школата за кандидат подофицери при полка. Произведен е в чин „кандидат подофицер” на 8 март 1940 г. Георги Гогов Манчев от Бончова махала, Видин, циганин, източноправославен, е приет в същия полк на 23 декември 1942 г. Веко Асков Мехмедов от с. Арар, Видинско, циганин, източноправославен служи в 15-ти пехотен Белоградчишки полк от 15 септември 1942 г. до 15 септември 1944 г. През 1941 г. в състава на 44-ти пехотен Тунджански полк са ефрейтор Рахим Рамев Комитов от Котел и Мехмед Мехмедов Джомев от с. Градец, „турски” цигани, мохамедани. Във 2-и въздушен полк Граф Игнатиево през 1941 г. служат цигани, мохамедани от Пловдив (ДВА, ф. 73, оп. I, а.е. 380, л. 38, 306; ф. 1980, оп. I, а.е. 37, л. 63; а.е. 38, л. 4; ф. 1953, оп. I, а.е. 48, л. 124–124, 159; ТД-ДА Сливен, ф.16-к, оп. 1, а.е. 139, л. 3, 24).

България взема участие в завършващия етап на Втората световна война от 9 септември 1944 г. до май 1945 г. Първата фаза

включва мобилизирането, изграждането, съсредоточаването и разгръщането на Българската армия и нейните настъпателни действия в Южна Сърбия, Вардарска Македония и Косово. Втората фаза обхваща времето от декември 1944 до май 1945 г. Това са военните действия на Първа българска армия, която провежда няколко настъпателни и отбранителни операции на територията на Северозападна Югославия, Южна Унгария и Източна Австрия. Във втората фаза на войната участват и 21 рудари (12 мечкари и 9 копанари) от с. Ягода, Старозагорско, мобилизирани в 23-ти пехотен Шипченски полк. Геройски се сражават в боевете при гара Орлик, р. Драва, с. Бобоча. Осем са ранени, един е убит при гара Орлик. От мечкадарите единият е с чин „кандидат подофицер”, а другият – „ефрейтор” (Архив).

Участието на циганите във войните за национално обединение има своята предистория. Виждаме ги и в други важни за България исторически събития. В Руско-турската освободителна война цигани участват във военните формирования и на двете воюващи страни. От едната страна „18 август 1877 г. Събитията в Ориента. Веднъж, наблюдавайки един от конвоите с пленници, нашият кореспондент (кареспондент на френското списание „Илюстрацион”) станал свидетел на вълнуваща сцена. Конвоят доближава някакво село. Внезапно се чуват викове, приближават мъже и жени. Оказват се цигани. Синовете им били мобилизирани от турците и след това пленени. И жените идват да молят за освобождаването им. Едно от момчетата е ранено и като вижда родителите си, припада от слабост. Пада на земята, като че умира, за голяма скръб на баща си, който му се притичва на помощ. В това време жените заобикалят началника на конвоя. Изглежда, намират неопровержими аргументи, защото успяват да го убедят. Такива аргументи могат да се родят направо от сърцето” (България 1998: 176).

И от другата „Между дошлите в опълчението имаше много интелигентни българи от преселниците, също така сърби, старосърбянци, гърци, черногорци и, чудно нещо, имаше и цигани и турци (мохамедани)” пише в спомените пор. Кисьов от Трета опълченска дружина. Доброволци цигани вземат участие и в Шипченската епопея (Кисьов 1902: 39–40; Генов, Таиров, Маринов 1968: 9–10).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Андрал, 1999: Андрал, бр. 3 от 1999.

Архив: Архив в кметството на с. Ягода, Старозагорско.

България, 1998: България. Френска хроника 1841–1878. София, 1998.

Василев, Негенцов, 1918: Г. Василев, подпор. Негенцов. Сборник “Добро поле”. Статии и епизоди из живота на 10-ти пехотен Родопски полк. Пловдив, 1918.

Войната между, 1932: Войната между България и Турция 1912–1913. IV. Сражението при Чагалджа. София, 1932.

Генов, Таиров, Маринов, 1968: Д. Генов, Т. Таиров, В. Маринов. Циганското население в НР България по пътя на социализма. София, 1968.

Грижи, 1939: Грижи за увековечаване паметта на загиналите по бойните полета – В: Епопея на българския войн. VI. София, 1939.

Евстатиева, 1956: Е. Евстатиева. Към въпроса за числения състав и загубите на българската войска по време на Първата световна война. – Военноисторически сборник, 6, 1956, 33–39.

История на 11-ти пехотен, 1940: История на 11-ти пехотен Сливенски на нейно височество царица Йоана полк. 1940.

Кисъов, 1902: С. И. Кисъов. Българското опълчение в Освободителната Руско-турска война. София, 1902.

Коев, Митова-Ганева, 2003: Ив. Коев, К. Митова-Ганева и др. Загиналите великотърновци във войните 1877–1878; 1885; 1912–1913; 1915–1918. Велико Търново, 2003.

Макфий, 2007: Р. А. Скот Макфий. Сред циганите в България. Дневник на едно пътуване през 1913 г. София, 2007.

Марков, 2008: В. Марков. Героите-светци паднали за родината. Военна история на Дъбово, 2008.

Ненов, 2004: Н. Ненов. Табачка. Теренни материали и проучвания. Русе, 2004.

Пашова, 2010: А. Пашова. Детство и жизнени светове на ромии в Западна България. София, 2010.

Статистически годишник, 1915: Статистически годишник на Българското царство. IV – 1912. София, 1915.

Статистически годишник, 1927: Статистически годишник на царство България. XVIII – 1926. София, 1927.

Христов, 3330: Ат. Христов. Българската армия в Първата световна война. Развитие на българската войска до края на войната. Машинопис. Централен военен архив № 3330.